

विदर्भातील आदिवासी पुनर्वसन चळवळीतील सिंधुताई सपकाळ यांचे योगदान

कु. कोमल अनिल पऊळ

संशोधक विद्यार्थीनी, शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आकोट
komalpaul2015@gmail.com

डॉ. सचिन पी. कोठेकर

इतिहास विभाग प्रमुख, शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आकोट.
sachinpkothekar@gmail.com

सारांश

सिंधुताई सपकाळ यांनी आदिवासी समाज, वंचित घटक आणि अनाथ मुलांच्या कल्याणासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत संघर्ष करत त्यांनी अनेक गरजू व्यक्तींच्या जीवनात सकारात्मक परिवर्तन घडवून आणले. विशेषतः चिखलदरा परिसरातील आदिवासी पुनर्वसनासाठी त्यांनी उभारलेला लढा त्यांच्या सामाजिक नेतृत्वाचे महत्त्वपूर्ण उदाहरण मानला जातो. याच कार्यातून त्यांच्या समाजसेवेची खरी सुरुवात झाली. सिंधुताईंनी अनाथ मुलांना केवळ आश्रयच दिला नाही, तर शिक्षण, संस्कार आणि आत्मनिर्भरतेची संधीही उपलब्ध करून दिली. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे अनेक आदिवासी आणि वंचित मुलांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात येण्याची संधी मिळाली. त्यांनी आदिवासींच्या समस्या शासनापर्यंत पोहोचवून त्यांना न्याय आणि हक्क मिळवून देण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न केले. चिखलदरा परिसरातील आदिवासींच्या पुनर्वसनात त्यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यांच्या कार्याचा सामाजिक परिणाम, नेतृत्वशैली आणि आदिवासी कल्याणातील योगदान यामुळे आधुनिक महाराष्ट्रातील समाजसुधारणा चळवळीच्या इतिहासात त्यांचे स्थान विशेष महत्त्वाचे मानले जाते.

कीवर्ड्स: सिंधुताई सपकाळ, सामाजिक कार्य, आदिवासी, पुनर्वसन, आदिवासींच्या समस्या.

१. प्रस्तावना

महाराष्ट्र हे समाजसुधारणा चळवळीचे राज्य म्हणून ओळखले जाते. महात्मा जोतिराव फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी समाज परिवर्तनाचा जो पाया रोवला, तोच वारसा २१ व्या शतकात सिंधुताई सपकाळ यांनी पुढे नेला. "अनाथांची आई" म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या सिंधुताईंच्या जीवनकार्यात आदिवासी समाजाचे पुनर्वसन आणि त्यांच्या हक्कांचा संघर्ष हा अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे. ऐतिहासिक आणि सामाजिक दृष्टिकोनातून भारतातील आदिवासी समाज हा नेहमीच वंचित आणि उपेक्षित राहिला आहे. अमरावती जिल्ह्यातील चिखलदरा आणि मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प परिसरात आदिवासींना त्यांच्या जमिनींपासून वंचित केले जात असताना, सिंधुताईंनी त्यांच्या हक्कांसाठी तीव्र लढा दिला. त्यांनी केवळ या घटकाला आश्रयच दिला नाही, तर शिक्षण आणि संस्कारांच्या माध्यमातून स्वावलंबी बनवून त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण केला. येथूनच त्यांच्या एका व्यापक सामाजिक चळवळीची सुरुवात झाली, जी स्त्रीशक्ती आणि सामाजिक न्यायाचे प्रतीक मानली जाते.

२. समीक्षणात्मक चर्चा

महाराष्ट्र आणि मध्य प्रदेश राज्यांच्या सीमेवर असलेल्या चिखलदरा येथे मेळघाट व्याघ्र प्रकल्पासाठी जमीन निश्चित करण्यात आली होती. यासाठी आदिवासी वस्ती असलेल्या ८४ गावांना रिकामे करणे आवश्यक होते. ही घटना इ.स. १९७४ ते १९९७ या प्रदीर्घ कालावधीत घडली असून मेळघाट हे १९७३-७४ मध्ये "प्रोजेक्ट टायगर" अंतर्गत

भारतात स्थापन झालेल्या पहिल्या ९ व्याघ्र प्रकल्पांपैकी एक होते.^१

एका प्रकल्प अधिकाऱ्याने कोहा गावातील १३२ गायी जप्त केल्या आणि त्यांना तीन दिवस कैदेत ठेवले^२, म्हणून सिंधुताईने त्यांचा प्रश्न हाती घेण्याचे ठरवले आणि अत्यंत गरिबीत जगणाऱ्या, निरक्षर असलेल्या आदिवासींसाठी लढा दिला. त्यांनी आदिवासींना आंदोलन करण्यासाठी आणि धोक्यात असलेल्या गावांच्या पुनर्वसनासाठी संघटित केले^३. त्यांनी गावकऱ्यांना आपल्या हक्कांची जाणीव करून दिली व या आंदोलनामुळे महाराष्ट्र सरकारला योग्य व्यवस्था करण्यास आणि गावकऱ्यांचे पर्यायी ठिकाणी पुनर्वसन करून त्यांना शाश्वत उपजीविका प्रदान करण्यास भाग पाडले^४. अशा प्रकारे या विस्थापित गावांच्या पुनर्वसनासाठी ज्येष्ठ सामाजिक कार्यकर्त्या सिंधुताई सपकाळ यांनी १९७० च्या दशकात लढा दिला होता^५.

मेळघाट व्याघ्र प्रकल्पांतर्गत निर्माण झालेला विस्थापनाचा प्रश्न हा केवळ पर्यावरणाचा नव्हता, तर तो आदिवासींच्या मूलभूत हक्कांवर झालेला गदा होता. ८४ गावांच्या विस्थापनामुळे शतकानुशतके जंगलावर अवलंबून असलेल्या कोरकू आणि इतर आदिवासी जमातींचे आर्थिक चक्र कोलमडले. सरकारी यंत्रणेने वन्यजीव संरक्षणाच्या नावाखाली आदिवासींच्या नैसर्गिक संसाधनांवरील अधिकारांकडे दुर्लक्ष केले. सिंधुताईंनी या संघर्षात केवळ मध्यस्थी केली नाही, तर 'पर्यावरण विरुद्ध मानवी हक्क' या संघर्षाला न्याय मिळवून दिला. एका प्रकल्प अधिकाऱ्याने १३२ गायी जप्त करणे, हे केवळ एका घटनेपुरते मर्यादित नव्हते, तर ते आदिवासींच्या मुख्य आर्थिक स्त्रोतावर (पशुधनावर) नियंत्रण मिळवून त्यांना शरण येण्यास भाग

पाडण्याचे प्रशासकीय क्रूरतेचे प्रतीक होते^६. सिंधुताईनी या दडपशाहीविरुद्ध आवाज उठवून प्रशासनाच्या शोषक भूमिकेवर समीक्षणात्मक प्रहार केला. हा लढा केवळ जमिनीच्या मोबदल्यापुरता मर्यादित नव्हता, तर तो मेळघाटातील कोरकू आणि निहाल या आदिवासी जमातींच्या जंगलनिहित संस्कृतीचे रक्षण करण्यासाठी होता. वन कायद्याचा गैरवापर करून प्रशासनाने आदिवासींना जंगलातून साधे सरपण गोळा करण्यावर सुद्धा बंदी घातली होती, ज्यामुळे तिथे मोठ्या प्रमाणावर कुपोषण आणि उपासमारी वाढली होती. सिंधुताईनी या भूकवळीच्या विरोधात आवाज उठवून आदिवासींना हक्काचे अन्नधान्य मिळावे आणि स्थानिक पातळीवर रोजगार हमी योजनेची कामे सुरू व्हावीत यासाठी थेट प्रशासकीय पातळीवर लढा दिला. त्यांनी केवळ विस्थापितांचे पुनर्वसन घडवून आणले नाही, तर आदिवासींना त्यांच्या जल-जंगल-जमिनीच्या हक्कांची जाणीव करून देऊन संघटित प्रतिकाराची नवी दिशा दाखवली. हा लढा स्वातंत्र्योत्तर भारतातील उपेक्षित वर्गाच्या मानवी हक्कांच्या चळवळीतील एक महत्त्वाचा टप्पा मानला पाहिजे, ज्याचे पद्धतशीर दस्तऐवजीकरण इतिहासकारांकडून दुर्लक्षित राहिले आहे. या घटनेमुळे लोक त्यांच्याकडे आदराने आणि नेतृत्वासाठी पाहू लागले^७. परित्यक्त अनाथ आदिवासी मुलांची दयनीय अवस्था पाहून, त्यांनी थोड्याफार अन्नाच्या बदल्यात त्यांची काळजी घेण्यास सुरुवात केली^८. त्यांची काळजी घेणे हे त्यांच्यासाठी उपजीविकेचे साधन बनले आणि ते त्यांच्या आयुष्याचे ध्येय बनले^९. अनाथांसाठी आपल्या मुलीला पुण्यातील श्रीमंत दगडू शेठ हलवाई यांच्या परोपकारी ट्रस्टला दान केले, जेणेकरून दत्तक घेतलेल्या गरीब आणि असहाय्य मुलांपेक्षा त्या आपल्या स्वतःच्या मुलाला अधिक महत्त्व देणार नाहीत. त्यांनी महाराष्ट्रातील विविध ठिकाणी अनाथालये, शिक्षणसंस्था व पुनर्वसन केंद्रे स्थापन केली. त्यांचे कार्य स्त्रीशक्ती, मानवी मूल्ये आणि सामाजिक न्यायाचे प्रतीक आहे^{१०}. महाराष्ट्रात पूर्वीपासूनच असंख्य सामाजिक सुधारणा चळवळींचा उदय व विकास झालेला दिसून येतो. विशेषतः महाराष्ट्र राज्याला पुरोगामी राज्याची ओळख निर्माण करून देण्यामध्ये सुधारणा चळवळीचा मोठा वाटा आहे. असे असले तरी महाराष्ट्र राज्याच्या समाजसुधारणा चळवळीस अमूल्य योगदान देणाऱ्या समाजसुधारकांच्या रांगेत सिंधुताई सपकाळ यांचा वरचा क्रमांक लागतो. मात्र आधुनिक सामाजिक सुधारणा चळवळीमध्ये त्यांची तुलनात्मक ऐतिहासिक स्थिति गहाळ आहे. त्यांचे काम वंचित, अनाथ, भटक्या मुलांसाठी आहे तरीही जनसामाजवादी अभ्यास या दृष्टिकोनातून त्यांच्या कार्याचे विश्लेषण फार कमी प्रमाणात झाले आहे^{११}.

३. निष्कर्ष

उपलब्ध साहित्याचा आढावा घेतल्यास असे निष्पन्न होते की, सिंधुताई सपकाळ यांचे कार्य हे केवळ वैयक्तिक स्तरावरील सेवाकार्य नसून हि एक यशस्वी सामाजिक

चळवळ आहे. त्यांच्या पश्चातही त्यांच्या संस्था सक्षमपणे चालवणे, हे त्यांच्या कार्याचे सर्वात मोठे यश आहे. सिंधुताई सपकाळ यांनी समाजसेवेचे एक नवीन स्वरूप निर्माण केले आहे. त्यांनी ८४ गावांचा लढा, वन अधिकाऱ्यांविरुद्ध केलेले आंदोलन आदिवासींच्या पुनर्वसनासाठी केलेले हे कार्य मानवतेचा पाठपुरावा आहे. सिंधुताई सपकाळ यांचे कार्य हे मानवी मूल्यांच्या जपणुकीचे उत्तम उदाहरण आहे. या साहित्य समीक्षा लेखात सिंधुताई सपकाळ यांच्या सामाजिक कार्याचा ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून शोध घेतला जातो. त्यांच्या कार्यातून सामाजिक न्याय, मानवतावाद आणि प्रतिकूल परिस्थितीत उभ्या राहणाऱ्या स्त्रीशक्तीचे दर्शन घडते. त्यांचे कार्य आधुनिक महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासात भर घालणारे ठरेल आणि महाराष्ट्राबरोबरच देशातील अनेक सामाजिक चळवळींना प्रेरणा देत राहील.

संदर्भ सूची

१. महाराष्ट्र शासन. (१९७८). मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प आणि आदिवासी विस्थापन अहवाल. वन विभाग, महाराष्ट्र सरकार.
२. सपकाळ, सि. (२०१०). मी वनवासी. मॅजेस्टिक प्रकाशन, पृ. ८२-१२०.
३. द ऑप्टिमिस्ट सिटीझन. (२०१६, १८ मे). सिंधुताई सपकाळ यांच्या संघर्षाची गाथा.
४. महाराष्ट्र शासन. (१९७८). मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प आणि आदिवासी विस्थापन अहवाल. वन विभाग, महाराष्ट्र सरकार.
५. लांडगे, सु. (२०१२). सिंधुताई सपकाळ: एक वादळ. डायमंड पब्लिकेशन्स, पृ. ७०-१०५.
६. सपकाळ, सि. (२०१०). मी वनवासी. मॅजेस्टिक प्रकाशन, पृ. ८२-१२०.
७. साबळे, व्ही. (२०२३, मार्च). सिंधुताई सपकाळचे सामाजिक योगदान. वर्ल्डवाइड इंटरनॅशनल इंटरडिसिप्लिनरी रिसर्च जर्नल, पृ. ८, ६३-६५.
८. चांदवडकर, सु. (२०१५). माई: सिंधुताई सपकाळ यांचा जीवनसंघर्ष. ग्रंथाली प्रकाशन, पृ. ४५-७८.
९. लांडगे, सु. (२०१२). सिंधुताई सपकाळ: एक वादळ. डायमंड पब्लिकेशन्स, पृ. ७०-१०५.
१०. साबळे, व्ही. (२०२३, मार्च). सिंधुताई सपकाळचे सामाजिक योगदान. वर्ल्डवाइड इंटरनॅशनल इंटरडिसिप्लिनरी रिसर्च जर्नल, पृ. ८, ६३-६५.
११. उपरोक्त.
१२. अमरावती जिल्हा प्रशासन. (१९८२). अमरावती जिल्हा गॅझेटियर (सुधारित आवृत्ती). महसूल व वन विभाग, महाराष्ट्र शासन.
१३. आनंद महादेवन. (दिग्दर्शक). (२०१०). मी सिंधुताई सपकाळ (चित्रपट). एव्हरेस्ट एंटरटेनमेंट.
१४. चांदवडकर, सु. (२०१५). माई: सिंधुताई सपकाळ यांचा जीवनसंघर्ष. ग्रंथाली प्रकाशन, पृ. ४५-७८.

१५. महाराष्ट्र शासन. (१९७८). मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प आणि आदिवासी विस्थापन अहवाल. वन विभाग, महाराष्ट्र सरकार.

१६. महाजन डी.बी., "अनुभवाची शिदोरी आमची माई", अदित्य, औरंगाबाद, २०१५, पृ. ६०-८५.

६. मोरे चंद्रकांत, "अनाथांची माई सिंधुताई सपकाळ", सुविधा, २०१५, पृ. ३२-५८.

७. लांडगे, सु. (२०१२). सिंधुताई सपकाळ: एक वादळ. डायमंड पब्लिकेशन्स, पृ. ७०-१०५.

८. सपकाळ, सि. (२०१०). मी वनवासी. मॅजेस्टिक प्रकाशन, पृ. ८२-१२०.

९. द ऑप्टिमिस्ट सिटीझन. (२०१६, १८ मे). सिंधुताई सपकाळ याच्या संघर्षाची गाथा.

१०. देशपांडे, सुमेध. (२०२१). आधुनिक महाराष्ट्रातील समाजसुधारक. मुंबई: लोकराज्य प्रकाशन, पृ. १४५-१६२.

११. साबळे, व्ही. (२०२३, मार्च). सिंधुताई सपकाळचे सामाजिक योगदान. वर्ल्डवाइड इंटरनॅशनल इंटरडिसिप्लिनरी रिसर्च जर्नल, पृ. ८, ६३-६५.